

Տ. ՆԱՐԵԿ ՎՐԴ. ԱՎԱԳՅԱՆ

ՀԱՆԴԵՐԻ՝ ԿԱՐԿՈՒՏԻՅ ՊԱՅՊԱՆՄԱՆՆ ՈՒ ԲԵՐՔԻ ԱՈԱՏ ԼԻՆԵԼՈՒՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

ՊԱՓԻՑ ավելի հորդառատ անձրեւը, ինչպես նաեւ կարկուտը, որոնք գետնին էին հավասարեցնում սերմանածը, սպառնալիք էին երաշտի նման: Այդ իսկ պատճառով հորդառատ անձրեւն ու կարկուտը նույնպես դիտվել են որպես երկնային պատուհաս, եւ դրանց վերաբերող առանձին կանոն է ստեղծվել¹:

Այն չկա Մաշտոցի հին խմբագրության մեջ եւ ամենայն հավանականութեամբ ստեղծվել է ժողովրդական արարողությունների ազդեցությամբ՝ ընկալվելով որպես մասնավոր քահանայական կանոն, որը շատ քիչ է կիրառվել, այլապես ձեռագրային ավելի շատ ընդօրինակություններով հայտնի կլիներ: Ի տարբերություն երաշտին եւ սերմերի օրհնությունը նվիրված կանոնների, որոնք հանդիպում են քահանայական գրեթե բոլոր Մաշտոցներում՝ այս կանոնը շատ քիչ ձեռագրային օրինակներով է հայտնի:

Սրբոց Հակոբյանց վանքի ձեռագրացուցակը կազմած Նորայր արք. Պողարյանը հիշատակում է այս կանոնի ընդամենը երկու ընդօրինակություն²: Եւս մեկ օրինակ կա Ս. Ղազարի ձեռագրատանը՝ Հ^Պ 86 ձեռագիրը: Թեեւ կանոնը շեշտված ժողովրդական ազդեցություն է կրում եւ տպագրված չէ, սակայն ունի կանոնի համար անհրաժեշտ միավորները՝ սաղմոս, սարկավագի քարոզ, քահանայի աղոթք, նաեւ հարյուր անգամ «Տէր ողորմեա՛» է ասվում, որը նույնպես ժողովրդական հավատալիքներով պայմանավորված չափազանցություն է եւ կապվում է ժողովրդական «Հարյուր անգամ պետք է ասեմ» կամ «Հարյուր անգամ էլ ասեմ, օգուտ չի տա» եւ հարյուրին վերաբերող այլ արտահայտությունների հետ: Անդաստանի

¹ Տէս ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ՊՈԼԱՐԵԱՆ, Ծիսագիտություն, Նիւ Եօրք, 1981, էջ 118:

² Տէս անդ:

եկեղեցական արարողության ժամանակ «Տէր ողորմեա՛»-ն ասվում է 5 անգամ, իսկ խաչվերացի տոնի Անդաստանի ժամանակ՝ 40 անգամ³:

Սրբոց Հակոբյանց վանքի Հ^մ 846 ձեռագրում, որը «Հայր Մաշտոց» է, կանոնն ունի հետեւյալ վերնագիրը. «Կանոն խիստ ամպոյ եւ կարկտի, կամ այլ նեղութեան»: Իմաստային նկատելի տարբերությունն ունի Ս. Ղազարի օրինակի վերնագիրը. «Կանոն խիստ ամսոյ կամ այլ նեղութեան»⁴: Առաջին դեպքում կանոնը վերաբերում է «խիստ ամպին»՝ հորդառատ անձրեւին, կարկտին ու օդերեւութաբանական այլ երեւույթներին, իսկ ըստ Ս. Ղազարի օրինակի՝ կանոնը վերաբերում է դժվար ամսին կամ այլ նեղությանը եւ հիշատակություն չկա կարկտի մասին:

Ճիշտ է, երաշտը տեւական ընթացք ունի, քանի որ երկար ժամանակ չպետք է անձրեւեր, որ երաշտ լիներ, այնուամենայնիվ, «խիստ ամսոյ կամ այլ նեղութեան» ձեւակերպումը ճիշտ չէ եւ չի բացատրվում ժողովրդական որեւէ արարողությամբ: Այստեղ ամենայն հավանականությամբ տեղ է գտել «ամպոյ»-ի սխալ ընդօրինակումը որպէս «ամսոյ»-ի:

Կանոնի քահանայական աղոթքը՝ որպէս աստվածային ողորմության հայցված, սկսվում է «Նայեա՛ ի մեզ բազումողորմ Աստուած քաղցր եւ անոխակալ» խոսքերով:

Ինչպէս երաշտը, այնպէս եւ հորդառատ անձրեւը դադարեցնելու առաջին ժողովրդական արարողությունը կատարվում էր կրակի միջոցով, որ այն գոլորշացնի եւ ցրի խոնավությունը⁵:

Գանձակում, երբ շարունակ անձրեւ էր գալիս, քահանայի տնից ավել էին գողանում եւ չոր քարին դնելով՝ վառում⁶: Որպեսզի այստեղ ծիսական հավատալիքային կողմը պահպանվեր, սովորական ավելի փոխարեն քահանայի ավելն էին վերցնում, առավել եւս որ ավելն Ավետարանից եկող մաքրման եւ մեղքերը սրբելու խորհուրդն ուներ: Եկեղեցական դասերի եւ եկեղեցական ստորին պաշտոնյաների շարքում հիշվում է նաեւ «Ավելածուն»՝ ավելն ածելով՝ պատելով եկեղեցու հատակը մաքրողը: Երաշտը ցրելու համար Վանում ավելը թրջում էին⁷:

³ Տէն «Տօնացոյց», Վաղարշապատ, 1906, էջ 157:

⁴ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Գ., աշխտ.՝ Հ. Բ. Սարգիսեանի եւ Հ. Գ. Սարգիսեանի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1966, էջ 75:

⁵ Տէն Զ. Ֆրեջեր, Ոսկե ճյուղը, Երեւան, 1980, էջ 81:

⁶ Տէն Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Գանձակ գավառ, «Ազգագրական հանդես» (այսուհետ՝ ԱՀ), գք. Զ., Թիֆլիս, 1900, էջ 347:

⁷ Տէն ՎԱՀԱՆ ՎՐԴՆԱՎԱԳՅԱՆ, Տէր-ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Անգիր դպրութիւն եւ հին սովորոյթներ, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1904, էջ 102:

Նույն ձևով Զանգեզուրում անձրեւաբեր Անդաստանի հակադարձ արարողությունն էին կատարում. «Երկարատեւ անձրեւներից ցանքսը պաշտպանելու համար նույն քարերի վրա կրակ էին վառում»⁸:

Երկարատեւ, ուժեղ անձրեւից շատ ավելի վտանգավոր էր կարկուտը, որը կարող էր միանգամից հողին հավասարեցնել բերքը, ուստի կարկուտ չգալու կամ կարկուտը դադարեցնելու ժողովրդական արարողությունները շատ ավելի ծիսական բնույթ ունեին, նաեւ ավելի խորը հավատալիքային ըմբռնումների արտահայտություն էին, որոնք պայմանավորված էին կարկտի՝ որպես երկնային պատժի ըմբռնմամբ:

Քանի որ կարկուտն անմիջապես էր վնասում բերքը, ուստի տեղացող կարկտի ընթացքում կատարվող արարողություններից բացի՝ կատարվում էին նաեւ այն կանխելուն ուղղված հմայական արարողություններ:

Կարկուտը երաշտի նման կապվում էր ամպրոպի եւ որոտի աստվածության հետ: Աբեղյանը գրում է. «Ամպրոպի աստվածությունը որոտով ու կայծակով կոչվում եւ հարվածում է շարքերին, ուստի կայծակի ժամանակ մոգական միջոցներով քշում էին շարքերին, որ նրանց հարվածող կայծակը իրենց չդիպչի»⁹:

Կայծակի հետ կապվում էր քարը, իսկ մետաղը շարխափան էր համարվում: Այդ պատճառով Վարանդայում, երբ երկինքը որոտում էր, գյուղացիները երկաթ էին կծում ու քարով իրենց գլխին խփում, իսկ Գանձակում երբ կայծակը խփում էր, տարեց կանայք «...գլխներին քար, իսկ ատամների տակ ասեղ են դնում»¹⁰:

Սկսվող կարկտի ժամանակ ժողովրդական բարեպաշտության եւ հին հավատալիքների զուգորդումը Աղ. Մխիթարյանցն այսպես է ներկայացնում. «Կարկուտ գալիս, եկեղեցեաց զանգակները հնչեցնում են. որով ժողովուրդը ցոյց է տալիս իւր արթնութիւնը, եւ աղօթելով դէպ առ Աստուած՝ իւր ունեցած հաւատքը: Մի եւ նոյն ժամանակ «խաչըրկաթները» դուրս են ձգում, որ կարկուտը կտրուի ու փոխարկուի անձրեւի եւ արեւի»¹¹:

Գանձակում կարկուտը դադարեցնելու հավատալիքի մասին Ե. Լալայանը գրում է, որ կարկուտի ժամանակ վերցնում էին Ավագ Ուրբաթին

⁸ Ս. ԼԻՍԻՅՅԱՆ, Զանգեզուրի հայերը, Երեւան, 1969, էջ 129:

⁹ Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ, Երկեր, հտ. է., Երեւան, 1975, էջ 75:

¹⁰ Ե. ԼԱԼԱՅՅԱՆ, Գանձակի գաւառ, էջ 348:

¹¹ Աղ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆՑ, Փշրանքներ Շիրակի ամբարներից, «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հտ. Ա., Մոսկուա, 1901, էջ 203:

վառված եւ տներում պահած մոմը եւ այն նորից վառում, շամփուրներ խրում հողի մեջ եւ մի կարկտահատիկ չորս մասի բաժանում, որպեսզի կարկուտը դադարի:

Արտերը կարկուտից պաշտպանելու համար Գանձակում Զատիկից մինչեւ Եղիա մարգարեի տոնն ամեն երկուշաբթի «կիրակի են պահում», այսինքն՝ չեն աշխատում, մասնավոր մատաղներ են անում, իսկ Եղիա մարգարեի տոնին հասարակաց մատաղ են անում եւ ցանքերն օրհնում¹²:

Շիրակում նույն այս սովորության կատարվելու մասին Աղ. Մխիթարյանցը գրում է. «Մեծ Զատիկից անմիջապես յետոյ, գիւղերում սովորութիւն կայ, որ ամեն հինգշաբթի օր-մինչեւ Համբարձման տօնը-անխափան կիրակի են պահում ի պատիւ Եղիա մարգարէին, որպէս զի կարկուտ չգայ եւ իրանց անդաստանները փչացնէ: Այդ կիրակին կոչում է «Կարկտի կիրակի»: Ժողովուրդը հաւատում է, որ կարկուտը, անձրեւն ու կայծակը յիշեալ Մարգարէի իրաւանց տակն են, եւ նա երբ որ կամենայ՝ այն ժամանակ կը հրամայէ նրանց վեր գալ երկրի վրայ»¹³:

Երաշտի ժամանակ Ս. Եղիային դիմում էին որպէս անձրեւաբերի: Կարկուտ տեղալու եւ հորդ անձրեւ գալու պահին դրանք դադարեցնելու համար վերստին Եղիային էին դիմում: Ժողովրդական այս հավատալիքի մասին Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը գրում է. «Ժողովրդի կարծիքով Եղիայի չորս կողմը օգնականներ են նստած, որոնք նրա հրամանով ամպերն ուռեցնում են «թուլուխների» նման, վար իջեցնում, որ ծովից ջուր խմի, յետոյ բարձրանում է, որ անձրեւի»¹⁴:

Զավախքում հետեւյալ ձեւով են վարվում. «Կարկուտ գալիս աղ են վերեւ գցում, որ կարկուտը անձրեւի փոխուի»¹⁵: Նմանակությամբ ցանկանում են կարկուտի խոշոր հատիկները վերածել աղի նման մաղվող մանր անձրեւի:

Ինչպէս անձրեւի արարողության, այնպէս էլ կարկուտի դադարեցման դեպքում նկատելի է հետեւյալ օրինաչափությունը. այն արարողությունները, որոնք անմիջապէս կատարվում են պատուհասի ժամանակ՝ երաշտ, կարկուտ, տեղատարափ անձրեւ, ընդգծված ժողովրդական հավատալիքային բնույթ ունեն, իսկ այն արարողությունները, որոնք նպատակամղված

¹² Տէն Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Գանձակի գաւառ, էջ 348:

¹³ Աղ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ, Փշրանքներ Շիրակի ամբարներից, էջ 203:

¹⁴ ԱՐՏԱԿ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, Զուրը կրոնական ծիսակատարութեան մէջ, Թեհրան, 1973, էջ 33-34:

¹⁵ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Զավախք, ԱՀ, գք. Ա., Շուշի, 1896, էջ 360:

են կանխելու դրանք, արդեն շեշտված եկեղեցական բնույթ ունեն եւ կատարվում են եկեղեցական կանոնացվածությամբ: Նման տարբերակումը, կարծում ենք, երկու գլխավոր պատճառ կարող է ունենալ:

Առաջին՝ տարերային հարվածի ժամանակ մարդու մոտ բնագոյացին ձեւով արթնանում են հին սնոտիապաշտական հավատալիքները, առավել եւս, երբ այդ պահին հնարավոր չի լինում եկեղեցական ծես կամ թափոր կատարել:

Երկրորդ՝ ոչ անմիջական հարվածի ժամանակ մարդիկ գիտակցված ձեւով հայցում են Աստծու ապավինությունը՝ կատարելով եկեղեցական համապատասխան արարողություններ եւ մատաղ անելով:

1711–1751 թթ. ժամանակային միջակայքում Ս. Թադեոս առաքյալի վանքում գրված եւ այժմ Երեւանի Մատենադարանում պահվող Հ^մ 482 ժողովածուի մեջ կա «Աղօթք կարկտի», որն ունի հետեւյալ սկսվածքը. «Յորժամ երթայր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս...»¹⁶:

Ազգագրական նկարագրություններից պարզվում է, որ այս աղոթքն ասվել է հատուկ ծիսականությամբ: Հին հեթանոսական արարողությունները միախառնվել են եկեղեցականին եւ աղոթքը գրվել ու պահվել է որպէս հմայիլ: Լոռիում եւ Գանձակում այդ աղոթքի գրության եւ կիրառության նկարագրությունը տալիս է Ե. Լալայանը: Նա գրում է, որ Լոռիում կան «...մի քանի տիրացուներ, որոնք կարկտագիր անելով ապահովացնում են գիւղացիների արտերն ու այգիները կարկտից»¹⁷: Այդ տիրացուներից ամենանշանավորը եղել է դսեղցի Գրիգորը: Որպէսզի կարկտագիրն ավելի զորավոր լինի, այն գրում էր Ավագ Հինգշաբթիին եկեղեցու խորանում, երբ քահանան մատուցվող Ս. Պատարագի ընթացքում վերաբերումն էր կատարում: Այս սարկավազը նախորդ օրը պէտք է 8 կանոն սաղմոս քաղած լիներ եւ ապա նոր գրեր:

«Կարկտագրին» ընդգծված եկեղեցական բնույթ է հաղորդում այն, որ գրվում էր եկեղեցու խորանում եւ այն էլ Ավագ Հինգշաբթիին: Նման կարկտագիրն այնքան կանոնիկ չի եղել, որ քահանան գրեր, եւ այնքան մերժելի չի եղել, որ տիրացուներին արգելվեր այն գրելը:

Կարկտագրին եկեղեցական ծիսականություն հաղորդելը չի ավարտվել այն խորանում գրելով, այլ հետո «...նոյն խորանում վերցնում է

¹⁶ «Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հտ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեօշկերեան, Երեւան, 2004, էջ 898:

¹⁷ Ե. ԼԱԼԱՅԱՆ, Բորչալուի գաւառ, ԱՀ, գք. Ժ., Թիֆլիս, 1903, էջ 234:

նախ Ս. Յովհաննու Աւետարանը եւ ապա Ս. Գրիգոր Նարեկացու Աղօթագիրքը եւ սրանց ԺԲ. գլուխները կարդում այդ թերթիկների վրայ եւ յետոյ ինքն իրեն անդաստան կատարում: Յետոյ այդ թղթերը տանում է տուն եւ մի մաքուր տեղ պահում. ինքն էլ 40 օր ողջախոհութեամբ է անցկացնում»¹⁸:

Եթե Անդաստանի եկեղեցական արարողությունը ժողովրդական ազդեցությամբ դաշտում էր կատարվում, ապա այստեղ հակառակն է: Կարկուտ չգալու համար ժողովրդական անդաստանը եկեղեցու ոչ թե ատյանում, այլ հենց խորանում է կատարվել, թեեւ ոչ քահանայի ձեռամբ, այլ սարկավազական աստիճան ստացած անձնավորության:

Որպեսզի կարկտագիրն ավելի զորավոր դառնար, Համբարձման տոնին տիրացուն «...այդ թղթերը ծոցում դրած ներկայ է լինում պատարագին, որից յետոյ ամեն մինը տալիս է մի երիտասարդի, որ տանի գիւղի մի անկիւնում, երկու քարերի մէջ, մի շոր տեղ թաղի: Կարկուտն այդ թղթերի սահմանից ներս չի կարող անցնել»¹⁹:

Պատահական չէ, որ Կարկտագիր է գրվել 4 թղթերի վրա, որոնցից յուրաքանչյուրը գլուղի կամ տվյալ տարածքի շորս կողմերում է գրվել՝ որպես շորս կողմերի օրհնության Անդաստանի արարողություն: Հետեւաբար՝ ինչպես որ Անդաստանն էր սկսվում եկեղեցում եւ շարունակվում դաշտերում, այնպես էլ տիրացուն կարկտագրով Անդաստան է կատարում եկեղեցու բեմում, ապա այդ գրության շորս թերթերը՝ որպես հմայական օրհնություն, տալիս է՝ դնելու համապատասխան տարածքի շորս կողմերում²⁰:

Կարկտագրի՝ Գանձակում գրվելու արարողությունն ավելի շատ ժողովրդական, քան եկեղեցական բնույթ ուներ, որը երեւում է հենց գրողի անունից: Եթե Լոռիում տիրացուն էր գրում, ապա այստեղ՝ գրբացը: Եթե Լոռիում կարկտագիրը նվիրագործվում էր՝ գրվելով եկեղեցու խորանում Ավագ Հինգշաբթիին եւ հետո եկեղեցում պահվում Համբարձման տոնի Ս. Պատարագի ժամանակ, ապա Գանձակում այն միանգամից գրվում էր Համբարձման տոնին եւ ակնհայտ հեթանոսական արարողությամբ: Այն ոչ թե եկեղեցում էր գրվում, այլ Համբարձման տոնին մատուցվող մատաղների ժամանակ, երբ մորթում էին նաեւ չալ այծ, որի արյամբ էլ

¹⁸ Ն. տ., էջ 235:

¹⁹ Անդ:

²⁰ Անդ:

գրքացը գրում էր Կարկտագիրը: Այս ողջ արարողության մեջ եկեղեցու հետ կապվում էր միայն Համբարձման տոնը²¹:

Որպես Կարկտագրի կիրառման ժամանակային վերջին սահման՝ երկու դեպքում էլ ընտրված է Հոգեգալստյան տոնը, որը եւս պատահական չէ: Այն, հարաբերվելով Ս. Հարություն տոնի հետ, վերջինիս 35-օրյա շարժականության մեջ ընկնում է մայիսի մեջ, որից հետո կարող էր թե՛ կարկուտ տեղալ եւ թե՛ երաշտ սկսվել: Ինչ վերաբերում է Կարկտագրին, այն մի փոքր ավելի ծավալուն բնագիր ունի Լոռվա տարբերակում, ուր ասվում է. «Յորժամ երթայր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս յԵրուսաղէմ, հարցին նմա սուրբ առաքեալք՝ Յորժամ ելանիցէ ամպ բարկութեան կարկտին զի՛նչ արասցուք: Պատասխանի ետ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս. «Ասացէք անունք այսոքիկ, որք են. Ենոք, Նոյա, Ռասին, Ռասուտ, Ատէլ եւ Տրէլ, դուք տարէք հեռացուցէ՛ զամպ կարկտին հանդից, յանդաստանից, ծառոց եւ տնկոց ի տեղոյս. ամէն»²²:

Կարկտաբեր ամպը ցրելու ժողովրդական հին հավատալիքի քրիստոնեական երանգավորում ստանալը որոշակի իմաստային հակասություն է առաջացրել ամպի ցրման աղոթքի ծիսական բանաձևի մեջ:

Նախաքրիստոնեական շրջանում հին հեթանոսական շատվածություններն են, որ ցրել են բարկության ամպը հմայական աղոթքին զուգահեռ կատարվող ժողովրդական արարողություններով:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո հին հավատալիքային գերբնական ուժերին գումարվել են Հին Կտակարանի Ենովքն ու Նոյան, ովքեր ոչ թե մահացել են, այլ երկինք են փոխադրվել:

Կրոնական հակասությունը, սակայն, այն է, որ երկնային բարկության արդյունք կարկտաբեր ամպը ցրելու համար Քրիստոս առաքյալներին ասում է, որ դիմեն աղոթքում հիշվող անձանց եւ հրեշտակներին, այնինչ եկեղեցական աղոթքներում կարկուտը եւ հորդ անձրեւը ցրելու համար դիմում են Հորը եւ Որդուն:

Երաշտից ու կարկտից խուսափելուց բացի՝ հողագործի հոգսն էր նաեւ ցանքատարածությունները տարերային տարբեր աղետներից, ինչպես նաեւ մորեխից ու այլ վնասատուներից եւ վարակից պաշտպանելը, հողի բերքատվությունը բարձրացնելը: Այս ամենի ծիսամոգական արարողությունները նույնպես կապվել են ջրի հետ, սակայն ոչ թե տեղացող

²¹ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Գանձակի գաւառ, էջ 357:

²² Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Բորչալուի գաւառ, էջ 235:

անձրեւի կամ երաշտի, այլ բուժիչ աղբյուրների, որոնցում արտացոլվել է նաեւ ջրի պաշտամունքը: Պատահական չէ պաշտամունքային աղբյուրների տրված լուսաղբյուրներ եւ կաթնաղբյուրներ բնորոշումը:

Բերքին սպառնացող տարբեր վտանգների ժամանակ պաշտամունքային աղբյուրներից բերված ջրով ցողում էին բերքը, որ այն մաքրվի մարախից ու հիվանդություններից, եւ բարձրանա բերքատվությունը: Նման աղբյուրները սովորաբար գտնվում էին վանքերի, տարբեր սրբավայրերի, Թուխ Մանուկների եւ նախաքրիստոնեական շրջանից եկած պաշտամունքային վայրերի մոտ:

Այսպիսի գործառույթներ ուներ նաեւ Զրօրհների ջուրը, որը, Անդաստանի հետեւողությամբ ցողելով տանը, բակում եւ դաշտում, չորս կողմերի բարեբերությունն էին հայցում: Խորհրդանշական է, որ բարեբերությանն ուղղված Զրօրհների եւ Տնօրհների ջուրն օրհնվում էր տարեսկզբին՝ Ս. Ծննդյանը եւ հաշորդող ութօրեքին:

Եկեղեցական արարողությունների եւ «Մաշտոց» ծիսարանի համաբնույթ կանոնների քննությունը ցույց է տալիս, որ հանդերձ ու բերքը ջրով օրհնելու կանոնները բաժանվում են 2 խմբի.

Ա. Սրբազան աղբյուրներից բերված ջրով արարողություններ,

Բ. Եկեղեցում օրհնված ջրով արարողություններ:

Եկեղեցում բերքի եւ, ընդհանրապես, առողջության համար ջրի օրհնության կանոնները, սկսած Զրօրհների արարողությունից, անվանվել են «Խաչալուայ»: Այս բառը հոգեւոր խորը իմաստ ունի եւ արտահայտությունն է հայ ժողովրդի քրիստոնեական խորունկ զգացումների եւ խաչի հանդեպ ունեցած բացառիկ պաշտամունքի:

Օրհնված ջուրը «Խաչալուայ» է անվանվում, որովհետեւ ջուրն օրհնվում է ծեսը կատարող հոգեւորականի «Ձեռաց Խաչի»՝ ջրի մեջ խաչածեւ ընկղմմամբ եւ լվացվում է խաչով:

Խաչալվայի ժամանակ խաչը ջրի մեջ է ընկղմվում, լվացվում, իսկ խաչին ընծայված բացառիկ հարգությամբ, ըստ կանոնի վերնագրում տրված մեկնաբանության, խաչը հոգեւոր առումով մաքրում է ջուրը, եւ Ս. Խաչի զորության ու հոգեւորականի աղոթքով ջրին հաղորդվում է բժշկարար շնորհ, բուժիչ հատկություն:

«Հայկազեան բառարանը» բերում է «Խաչալուայ առնել» կապակցությունը հետեւյալ բացատրությամբ. «Օրհնել զջուր՝ մխելով յայն զխաչ»²³:

²³ «Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հտ. Ա., Վենետիկ, էջ 923:

«Համառօտ բառարան ի պէտս նորավարժից»-ում նույն իմաստն այսպէս է ներկայացված. «...խաշը ջրի մէջ խոթելով ջուր օրհնելը»²⁴:

Քանի որ խաշավայի ժամանակ խաշը ջուրն ընկղմելով եւ Տեառնագրմամբ ջուրն է օրհնվել, ուստի հիշյալ արարողութիւնը կամ նույնացվել է Զրօրհնքի հետ, կամ Զրօրհնքի օրհնված ջուրն է խաշավա (խաշալու) անվանվել:

Աղ. Մխիթարյանը, նկարագրելով Զրօրհնքի արարողութիւնը, ժողովրդին Ս. Մյուռոնով օրհնված ջուրը բաժանելու մասին գրում է. «Մինչեւ մեռնաջրի կամ խաշալուի ժողովրդին բաժանելը-պրծնելը»: Այնուհետեւ մյուռոնաջրի բաժանելու մասին ասում է «խաշալուի բաժանելուց յետոյ»²⁵:

Այս կանոնը կատարվում, եւ խաշով ջուրն օրհնվում էր, երբ անհրաժեշտ էր լինում բնական որեւէ աղետից կամ մարախից արտերը պաշտպանել: Զրօրհնքի նման այն եւս կարող էր կատարվել ոչ միայն եկեղեցում, այլեւ գետերում՝ դարձյալ ընդհանրութիւն ստեղծելով Զրօրհնյաց արարողութեան հետ: Պերճ Պռոշյանը «Սոս եւ Վարդիթեր» ստեղծագործութեան մէջ այսպէս է նկարագրում երաշտի եւ մարախի համար Աշտարակի գետում Մուղնու Ս. Գեւորգ վանքից բերված ու Ս. Գեւորգի Աջով կատարված խաշավայի արարողութիւնը. «խաշավա արին առվի վրա, Սուրբ Գեւորգի աջը քաշին ջրի մէջ, որ էրթա հիքանիքը թրթուռը կտրի»²⁶:

Թե ինչպէս են խաշավայի եւ Ս. Գեւորգի մասունքի եռօրյա պաշտամունքից հետո արտերի վնասատուները վերացել, Պռոշյանը հետեւյալ ձեւով է ներկայացնում. «Թրթուռը հո ընենց փչացավ, որ նշան չէր գտնիլ, բները պոժերը, որ ծառերի վրա բռնել էին, քոմմա ջուր դառան: Ամեն մարդի բերնից էլ փառք ու շնորհակալութիւն էր, որ ընկնում էր Աստծուն: Աշտարակը իր առաջվան գեղեցկութիւնը ստացավ, ամենի սիրտն էլ տեղն ընկավ»²⁷:

խաշավայի մասին Արտակ արք. Մանուկյանը գրում է. «Յաւերից եւ հիւանդութիւններից բժշկուելու, անդաստանների առատ բերքի, տունկերի եւ բոյսերի առողջ պտղաբերութեան կատարուող արարողութիւնը կոչւում է «խաշալուայ» կամ «խաշահանգիստ»»²⁸:

²⁴ Վենետիկ, 1859, էջ 74:

²⁵ Աղ. Մխիթարյան, Փշրանքներ Շիրակի ամբարներից, էջ 264:

²⁶ Պ. ՊՌՈՇՅԱՆ, Սոս եւ Վարդիթեր, Երկեր, հտ. Ա., Երեւան, 1962, էջ 137:

²⁷ Անդ, էջ 138:

²⁸ ԱՐՏԱԿ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ, Զուրը կրօնական ծիսակատարութեան մէջ, էջ 43:

Այժմ ներկայացնենք այս կանոնի պատմական զարգացումը՝ սկսած «Մաշտոցի» հին խմբագրությունից: Կանոնի բնագրային տարբերությունների մասին վկայում է Նորայր արք. Պողարյանի այն դիտարկումը, որ նկատելի տարբերություններ կան Կ. Պոլսի 1807 թ. «Մայր Մաշտոցի» եւ «Մաշտոցի»՝ Երուսաղեմի 1901 թ. հրատարակությունների խաչավւյսի կանոնների միջեւ²⁹:

«Մաշտոցի» հնագույն խմբագրության կանոններն ունեն խորագրի համառոտ՝ «Խաչաւույս առնելոյ» տարբերակը: Հաջորդող շրջանում կանոնի վերնագիրը գնալով ընդլայնվել է՝ փորձելով շարագրանքի նկարագրությամբ ներկայացնել հետագայում կանոնին վերապահված նոր գործառույթները:

Կանոնն սկսվում է Դավթի Դ. սաղմոսով եւ շարականով, ապա հաջորդում է կանոնի բուն խորհուրդը ներկայացնող սուրբգրային ընթերցվածքը՝ վերցված Թագավորությունների Չորրորդ գրքից, ուր ասվում է, որ Նդիսեն, վերցնելով մի նոր կուժ, գնում է աղբյուրի ակունքի մոտ, այնտեղ աղ լցնում եւ ասում. «Բժշկեմ զջուրսդ զայգոսիկ, եւ մի՛ եւս լիցի այտի մահ եւ անզաւակութիւն: Եւ բժշկեցան ջուրքն մինչեւ ցայսօր ըստ բանին Նդիսէի, զոր խօսեցաւ» (Դ. Թագ. Բ. 21-22): Այստեղ խտացված է խաչավւյսի ողջ խորհուրդը՝ օրհնված եւ մաքրված ջրով բժշկություն եւ բարեբերություն պարգեւել:

Այնուհետեւ հաջորդում են ավետարանական երեք հատվածներ՝ կապված ջրի մաքրարար խորհրդի հետ:

Սարկավագի քարոզում մինչեւ քահանայական աղոթքը հայցվում է, որ թշնամական ներգործությունների դեմ անպարտելի զենք հանդիսացող խաչի զորությամբ մաքրվի օրհնվող ջուրը, եւ այդ ջրով «...սրբեացի եւ ամենայն արարածոց բժշկութիւն շնորհեսցէ»³⁰:

Քահանայական աղոթքն սկսվում է Արարչագործության հիշատակությամբ, երբ ջրային տարերքը «...առ ի վայելումն մարդկան»³¹:

Դարձյալ հիշվում է Նդիսեի՝ ջրի ակի մաքրելը, ապա Մովսեսի՝ գավազանով ջուր բխեցնելը՝ որպէս նախօրինակը Ս. Խաչի զորության:

Ջրի միջոցով կատարված հրաշքների հիշատակությունից հետո հայցվում է, որ նույն զորությունը տրվի նաեւ այդժամ օրհնվող

²⁹ ՆՈՐԱՅՐ ԱՐԲ. ՊՈՂԱՐՅԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 111:

³⁰ «Մայր Մաշտոց», Ժ. դար, հտ. Ա., գք. Ա., աշխտ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Ս. Էջմիածին, 2012, էջ 418:

³¹ Անդ, էջ 419:

ջրին, որ «...եղիցի ի բժշկութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ եւ յառողջութիւն ախտաժետաց»³²;

Օրհնության հայցվածում խնդրանք է ուղղվում առ Աստված, որ ընտանի կենդանիները, խմելով այդ ջուրը, անկորուստ բազմաճանաչ, արտերը ցողվելով բերքաշատ դառնան, եւ բույսերն ու ծառերը՝ պտղաբեր:

Կանոնի վերջում ջուրը խաշով Տեառնագրվում է օրհնության ընդունված բանաձեւով. «Աւրհնեսցի եւ սրբեսցի ջուրս այս յանուն Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ»³³:

Եթե Երեւանի Մատենադարանի հնագույն խմբագրության Հ^մ 1001 ձեռագրում ասվում է, որ ջուրը տյառնագրում են խաշով, ապա Վենետիկի հնագույն Ա. «Մաշտոցում» նշվում է, որ խաշը ջրով են անցկացնում՝ «...զխաշն անցուցեալ զջուրն»³⁴:

Նման բնորոշմամբ մեկ անգամ եւս ընդգծվում է կանոնի խորագրի միջոցով արտահայտվող խաշալվա իմաստը, որ ջրի մեջ ոչ թե խաշն է լվացվում, այլ խաշով ջուրն է լվացվում, խաշի սրբարար գործությունն ստանում:

Հնագույն խմբագրության կանոնը վերաբերում է արտերի եւ այգիների օրհնությանն ու կենդանիների հոտերի անկորուստ պահպանությանը:

Այստեղ որեւէ հիշատակություն չկա խաշալվայի ջուրը հիվանդներին որպէս բժշկություն տալու մասին: Այդ գործառույթը, ըստ երեւույթին, սկզբնապէս վերապահված է եղել Ս. Ծննդյան եւ Աստվածահայտնության տոնին կատարվող Զրօրհնքի ջրին:

Վենետիկի Դ. ընդարձակ «Մաշտոցում» (1216 թ.) խաշալվայի կանոնի բնագիրը բավականին ընդարձակ է, եւ փորձ է արվում խաշով օրհնված ջրին վերապահված բոլոր գործառույթները ներկայացնել խորագրում. «Կանոն խաշալուայ առնելոյ. բժշկութիւն ամենայն բնութեանց, տնկոց, պտղոց, բուսոց, հատից եւ ամենայն վտանգաւոր նեղութեանց»³⁵: Վերջին ընդգծված կապակցությամբ ընդհանրացված ձեւով նշվում են մնացյալ այն գործառույթները, որոնք տեղ չեն գտել խորագրում:

Վենետիկի ցուցակի Դ. «Մաշտոցի» այս կանոնի վերնագիրը գնալով ընդհանրանում է հաջորդող շրջանի ընդօրինակություններում: Վենետիկի ձեռագրացուցակի «Մաշտոցների» նկարագրությանը նվիրված

³² Անդ, էջ 419-420:

³³ Անդ, էջ 420:

³⁴ «Մայր Զուցակ ի Վենետիկ», հտ. Գ., էջ 73:

³⁵ Անդ:

Գ. հատորում հետագա «Մաշտոցների» այս կանոնի նկարագրության մասին արդեն հղվում է ոչ թե Մխիթարյանների հնագույն, այլ Դ. «Մաշտոցի» այս կանոնը:

Վենետիկի Լ. «Մաշտոցում», որը գրված է 1489 թ., խաչալվայի կանոնն ունի հետևյալ խորագիրը. «Կանոն վասն ամենայն պատահարաց խաչալուայ առնելոյ՝ վասն ամենայն բնութեանց, մարդոց եւ անասնոց, բուսոց եւ տնկոց, հատից խաշանց»³⁶: Այստեղ վերնագրի թե՛ շարահասկումն է փոխված, եւ թե՛ ավելի ընդլայնվել է օրհնված ջրի ներգործությանը ենթարկվող հասկացությունների շարքը, ուր հիշվում է նաեւ մարդը: Հետեւաբար, խաչալվայի ջուրը բժշկության համար սկսել է տրվել նաեւ մարդուն:

Վենետիկի ՀՆ. «Մաշտոցում», որը գրվել է ԺԶ.-ԺԷ. դարերում, մարդը չի հիշվում, խորագրային հասկացությունների թիվն ավելի փոքր է, փոխարենը, սակայն, իմաստային գործառույթներն ընդլայնվում են անորոշ նշվող, բայց եւ օրհնության ընդլայնված շրջանակ ենթադրող երկու ընդգծված կապակցություններով. «Կանոն խաչալուայ առնելոյ ամենայն ցեղ ցաւոց բժշկութիւն, բուսոց, պտղոց, հօտից եւ ամենայն ազգ վտանգաւորի»³⁷:

Վենետիկի ՂԶ. «Մաշտոցում»՝ գրված 1695 թ., խորագիրը եւ ծեսի սկիզբն իրար են միահյուսված. «Կանոն խաչալուայ առնելոյ ամենայն ցեղ ցաւոց բուսոց եւ պտղոց խաչիւ արհնեն զջուրն, եւ տան ամենայն ցաւոց պտղոց եւ վաստակոց դեղ է, թէ աման կամ թոնիր արհնես, հարցիր՝ եթէ սուրբ կենդանի է՝ արհնէ, եւ թէ պիղծ է անկեր՝ քակեսցիր»³⁸:

Այստեղ նշվում է, որ հանդերի եւ բույսերի բժշկությունից բացի՝ այն կիրառվում է նաեւ անմաքուր կենդանիների, պղծված ամանների եւ թոնրի մաքրման օրհնության ժամանակ: Կարելի է ենթադրել, որ «Մաշտոցի» հին խմբագրության շրջանում եւս պղծված անոթների օրհնության ժամանակ խաչալվայի ջուրն օգտագործվել է: Պատահական չէ, որ հին խմբագրության մեջ խաչալվայի կանոնին անմիջապես հաջորդում են ԼԹ. եւ Խ.՝ «Աղաւթք, որ պիղծ ինչ կերեալ է» եւ «Որ ի կերակուրս միայն պղծի» կարճառոտ, մեկ աղոթք-հայցվածից բաղկացած կանոնները,

³⁶ Անդ, էջ 277:

³⁷ Անդ, էջ 445:

³⁸ Անդ, էջ 543:

որոնք վերաբերում են անգիտությունմբ, առանց իմանալու կամ անհավատների ճնշմամբ պիղծ կերակուր ուտելուն:

Եթե «Մաշտոցի» հին խմբագրության մեջ հաշվառված կապվում էր արտերի օրհնության եւ բարեբերության ընդհանուր գաղափարի հետ, ապա հետագա խմբագրություններով նոր շրջանում այն արդեն հարմարեցվել է գյուղացու ջանքերին, որ գործադրվում է արտերը թրթուրից եւ մարախից պաշտպանելուն:

Որպեսզի ասվածն ավելի պարզ լինի, բերենք բույսերը եւ տունկերը հաշվառված ջրով ցողելու հատվածը՝ ըստ «Մաշտոցի» հին խմբագրության եւ Վաղարշապատի 1894 թ. հրատարակության.

Հին խմբագրություն

Աւրհնեա՛, Տէ՛ր, զջուրս զայս զաւրութեամբ Սուրբ հաշիւս, զի յամենայն յորս ցաւդեսցէն բուսոց եւ տնկոց առաւել եւս պտղաբերութեամբ եւ աճմամբն ի շահաւետութիւն որդւոց մարդկան...³⁹:

Վաղարշապատ, 1894 թ.

Օրհնեա՛, Տէ՛ր, զջուրս զայս նշանաւ Սուրբ հաշիւս եւ ի ձեռն քահանայիս եւ խնդրուածոց ժողովրդեանս, զի ուր ցողեսցի ի տունկս եւ բոյսս, եղիցին անվնասելի ի ժանգոյ եւ ի թրթոյ եւ յամենայն պատահարաց եւ առաւել եւս պտղաբերեսցին ի շահաւետութիւն որդւոց մարդկան⁴⁰:

Եթե հին խմբագրության մեջ հայցվում է, որ ջուրն օրհնվի Ս. հաշով, ապա նորում արտացոլվել է ծեսին ժողովրդի մասնակցությունը, ուր նշվում է, որ ջուրը խաշով օրհնվում է քահանայի ձեռամբ եւ ժողովրդի խնդրանքով:

Հին խմբագրության մեջ եթե ասվում է, որ ջուրն ու տունկերը թող առավել պտղաբերեն օրհնված ջրի ցողմամբ, ապա նորի ընդգծված կապակցության մեջ գտնում ենք արտերի պահպանության հետ կապված այն արարողությունը, որը ներկայացնում էր Պռոշյանը: Ինչպես կանոնի նոր խմբագրության մեջ է ասվում, հաշվառված օրհնված ջուրը որտեղ որ ցողվի՝ տունկերի (ծառերի) եւ բույսերի վրա, դրանք թող անվնասելի դառնան ժանգի եւ թրթուրի համար:

³⁹ «Մայր Մաշտոց», Ժ. դար, հտ. Ա., գք. Ա., էջ 420:

⁴⁰ «Մաշտոց», Վաղարշապատ, 1894, էջ 309:

Ժանգի եւ թրթուրի մասին հիշատակությունը, որը բացակայում է հին խմբագրության մեջ, միայն խաչավաչի կանոնի հետ չի կապվում, այլեւ ընդհանրապես օրհնված կամ սրբազան աղբյուրներից բերված ջրով դաշտերը թրթուրներից, մարախից եւ ժանգից՝ բույսերը քայքայող տարբեր վարակներից պաշտպանելու հետ:

«Մաշտոց» ծիսարանի տարբեր շրջանների խմբագրությունները ցույց են տալիս, որ հանդերի բարեբերությանը, երաշտի ինչպես նաեւ կարկուտի ու երկար տեղացող անձրեւի դադարեցման ժողովրդական արարողությունները եկեղեցական կանոնական ձեւերի մեջ են դրվել դրանց համար գրված կանոններով: Այդ կանոնները ժամանակի ընթացքում ավելի են ընդլայնվել՝ եկեղեցական ձեւի մեջ ներկայացնելով ժողովրդական արարողությունները:

Ծիսական առումով ուշագրավ է այն իրողությունը, որ ինչպես երաշտի ժամանակ ժողովուրդը կատարել է հատուկ գործողություններ, որ անձրեւ տեղա, ապա երկարատեւ անձրեւի դեպքում կատարվել են անձրեւաբերությանը հակադարձ գործողություններ, որ այն դադարի:

Ժողովրդական հակադարձ այս գործողությունների փոխարեն եկեղեցական կանոններում կարկուտի ու անձրեւի դադարեցումը հայցվում է Աստվածաշնչի համապատասխան ընթերցվածների ու քահանայական աղոթքի միջոցով: Նույնը վերաբերում է նաեւ հանդերի բարեբերության կանոնին:

РЕЗЮМЕ

Чрезмерные осадки и град были так же опасны для полей и сельскохозяйственных культур, как засуха. По этой причине народные обряды, основанные на древних верованиях, совершались не только для предотвращения засухи, но и для того, чтобы остановить проливной рдождь и избежать града. Переосмысление народных обрядов, совершаемых на полях, были созданы соответствующие церковные каноны. В статье анализируются каноны, посвященные предотвращению града и продолжительных проливных дождей. Показывается, как они проводились параллельно с народными обрядами, и как вода, освященная в церкви, собиралась и опрыскивалась на полях.

SUMMARY

Excessive rainfall and hail were also dangerous for fields and crops like drought. For this reason, folk ceremonies formed on the basis of ancient beliefs were performed not only to stop the drought, but also long-term rainfall and to escape from hail.

Respective church rules have been made through spiritual reconsideration of folk ceremonies performed in fields.

Rules dedicated to the halt of hail and long-term rainfall are analyzed in the article. It shows how they were performed in parallel with folk ceremonies and how the water blessed in the church was sprinkled in fields.

